

Izvorni znanstveni rad
UDK 093 (=411.21)
655 (=411.21)(091)

RAZVITAK TISKARSTVA I INKUNABULE U ISLAMSKOME SVIJETU

TATJANA PAIĆ-VUKIĆ

U radu se izlaže povijest tiskarstva u islamskome svijetu, od još nedostavno istražena tiskanja blokovima u srednjovjekovnom Egiptu do osnutka i djelovanja prve službene tiskare arapskim pomičnim slovima u Osmanskoj Carstvu. Opisano je i pet osmanskih inkunabula koje se čuvaju u Orijentalnoj zbirci Arhiva HAZU.

Jedan od velikih dalekoistočnih izuma, tiskarska tehnika, stotinama je godina Europi ostao nepoznat. U osmome stoljeću izrađivale su se u Kini ksilografske knjige kakve će se u Europi pojaviti tek potkraj četrnaestoga; pomična su slova Kinezi izumili u jedanaestome stoljeću, dok će Gutenberg tu tehnologiju za Europu otkriti čitava tri i pol stoljeća poslije.

Islamski su narodi, međutim, svakako morali doći u doticaj s mongolskom ili ujugurskom tiskanom knjigom. U 14. st. mongolski su vladari tiskali papirni novac, očito oponašajući kineske uzore, te nije nemoguće da su turkijski narodi u kineskim pograničnim područjima tako susreli neki oblik tiskanja blokovima uobičajenog na Dalekom istoku.¹ No različito od mnogih otkrića što ih je s Dalekog istoka prenio Europi, islamski svijet za ovo umijeće nije bio zainteresiran i tom je nezainteresiranošću zapriječio širenje nove tehnologije prema Zapadu;² uvriježeno je mišljenje da je europsko tiskarstvo autohton izum.

1. Arapski blok-tisak

Dugo se smatralo da se u islamskim zemljama nikada nije rabio blok-tisak. Preokret u znanosti izazvalo je otkriće srednjovjekovnih tiskopisa kod egipatskoga grada Fayyuma, što ih je prvi identificirao orijentalist Josef Karabacek 1894. godine. Zasad još nedovoljno istraženi, nalazi iz Fayyuma mogli bi umnogome izmijeniti pogled na povijest tiskarstva; prema nekim,

---

1) Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, London 1961, str. 50.

2) Stipčević, Alcksandar, *Povijest knjige*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1985, str. 98.

još nepotvrđenim pretpostavkama, upravo su oni ta dugo tražena poveznica dalekoistočne i europske ksilografije, koja pobija tezu o autohtonosti blok-tiska u Europi.

Egipatski tiskopisi potječu iz razdoblja od 10. do 14. stoljeća. Većinom su to duguljaste vrpce papira, rjeđe pergamenta, na kojima je otisnut kakav tekst vjerskoga sadržaja, navodi iz *Kur'ana* ili Allahova imena. Očito je da su se otisci dobivali s pomoću ploča (blokova), no još se ne zna jesu li bile drvene, budući da ni jedan kalup nije pronađen.

Kako navodi R. Bulliet,³ ti su primjerci otvorili niz pitanja vezanih uz društvenu i kulturnu zbilju arapskoga srednjovjekovlja te sâm razvojni put tiskarske tehnike. Je li tiskanje blokovima na Bliski istok prenijeto iz Kine ili je ondje neovisno izumljeno? Poznato je, naime, da su kineski zarobljenici u Samarkandu u 8. st. Arapima otkrili način izrade papira, a ovi ga u 12. st. prenijeli Zapadu. Jesu li Arapi tada, ili u nekim drugim okolnostima, od dalekoistočnih naroda doznali i za ksilografiju? Nadalje, je li srednjovjekovno arapsko tiskarstvo s pomoću blokova moglo biti onaj izvor iz kojega su Europljani preuzeli ksilografiju u kasnom 14. stoljeću i znači li to da je i u ovom slučaju bila presudna posrednička uloga Arapa? Uz navedena, Bulliet postavlja još jedno, ključno pitanje: zašto je takva potencijalno revolucionarna tehnologija toliko malo utjecala na arapsko društvo te iščeznula gotovo bez traga?⁴ Ksilografija, koja je imala preobražujuć utjecaj na kinesku i japansku kulturu i potaknula izum jednako važne tehnike pokretnih slova u Koreji, Središnjoj Aziji i Europi, u arapskom je svijetu završila u slijepoj ulici. Štoviše, nijedna povijest arapskoga srednjovjekovlja izrijekom ne spominje takav obrt.

Mogući odgovor Bulliet nalazi u činjenici da je tiskanje bilo opskurna djelatnost koja se odvijala na rubovima egipatskoga srednjovjekovnog društva. Izrađivači tiskopisa pripadali su polusvijetu; bili su to dosjetljivi lupeži koji su svoje proizvode neukim kupcima prodavali kao rukom pisane amajlije za odvratanje zla. Čini se da je njihovo umijeće, unatoč tomu što je opstalo oko četiri stoljeća, bilo nepoznato višim slojevima društva.

Vjerojatan razlog iščeznuća blok-tiska u Egiptu Bulliet vidi u pojavi organizirana sufizma (misticizma) koji je od 13. st. preplavio islamski svijet, stječući sve više pristaša upravo među marginalnim pripadnicima društva, onima, dakle, iz čijih su redova bili i izrađivači tiskanih amajlija. Sufijski su muršidi (duhovni vođe) i sami izrađivali zapise, no u njihovu je poimanju svetost ležala u samome *činu pisanja*; mehaničko umnažanje svetih zapisa njima bi bilo nedopustivo. Kaligrafija je za sufije umjetnost koja izvire iz kur'anske objave kao vizualna teofanija Božje riječi. U svjetlu mističkog odnosa spram pisanoj riječi, logično je pretpostaviti – smatra Bulliet – da su se sufiji potrudili suzbiti sumnjivu praksu svojih konkurenata. Tako je tiskanje s pomoću blokova u islamskome svijetu iščeznulo ne razvivši se u savršeniju tehnologiju tiskanja pomičnim slovima, pa čak i ne prešavši granice društvenoga sloja u kojemu je nastalo.

2. Gutenbergovo otkriće i islamski svijet

Za razliku od nedostavno rasvijetljenih okolnosti pod kojima se u Egiptu pojavilo, a četiri stoljeća poslije i iščeznulo tiskanje blokovima, u genezi tiskanja pomičnim slovima u islamskim

---

3) Svi podaci o pojavi, trajanju i nestanku blok-tiska u srednjovjekovnome Egiptu preuzeti su iz: Bulliet, Richard W., *Medieval Arabic Tarsh: A Forgotten Chapter in the History of Printing*, Journal of the American Oriental Society, sv. 107, br. 3, 1987, str. 427-438.

4) *Isto*, str. 428.

zemljama znatno je manje nepoznanica. Nepobitno je, naime, riječ o vrlo zakašnjelu preuzimanju nove tehnologije iz Europe.

Knjige tiskane arapskim slovima pojavile su se u Europi znatno prije negoli na Bliskom istoku, već nekoliko desetljeća po izlasku Gutenbergove *Biblije*, a izdavale su se u misionarske svrhe. Arapska se slova prvi put pojavljuju u tiskanoj knjizi 1486. godine, kada je dominikanski redovnik Martin Roth tiskao u Mainzu izvješće *O prekomorskom putovanju i hodočašću do Svetoga groba u Svetom gradu Jeruzalemu, što ga na latinskome zabilježi i napisa Bernhard von Breydenbach*. U toj je knjizi reproduciran arapski alfabet i dana latinična transliteracija.⁵ Prva cjelovita knjiga na arapskome, molitvenik, tiskana je u talijanskome gradu Fanu 1514., a *Kur'an* u Veneciji oko 1530. godine.⁶

Prve tiskare na tlu islamskih zemalja pokrenuli su kršćanski misionari i u njima izdavali liturgijska djela potrebna njihovu poslanstvu. U Libanonu je u jednom maronitskom samostanu 1610. godine na stroju donešenom iz Rima tiskan *Psaltir* na sirijskom jeziku. Čini se da je on jedini proizvod te tiskare; nema podataka o tome zašto je prestala raditi, no pretpostavlja se da su je sami redovnici zapustili, budući da su knjige mogli dobavljati i izravno iz Rima, gdje su bile izrađivane boljom tehnologijom.⁷ I Rimu je takvo stanje odgovaralo jer je omogućavalo nadzor nad svim knjigama što su ih misionari raspačavali na Istoku. Tek od 1734. god. u Libanonu tiskara radi redovito, bez prekida.⁸

U Siriji je arapska tiskara proradila u početku 18. stoljeća, no i ona se održala vrlo kratko. Osim *Psaltira*, što su ga kršćani koristili da bi djecu učili čitati i pisati, malo se koja knjiga mogla prodavati u takvom broju primjeraka da bi se isplatio trud redovnika i veliki troškovi dovoženja papira i drugog potrebnog materijala iz Europe.⁹

U Iranu su tiskarski stroj još 1628. ili 1629. god. donijeli karmelićani koji su naišli na veliku susretljivost i razumijevanje šaha Abbasa za taj izum, no nema nikakvih podataka o tome je li ikada i proradio. Zna se samo da nije mogao dobro funkcionirati zbog suhe klime u Isfahanu, a među razlozima koji su priječili razvitak tiskarstva spominje se i otpor prepisivača čije bi životne interese ugrozila nova tehnologija. Poslije smrti šaha Abbasa njegovi nasljednici nisu bili spremni dati dovoljna sredstva za oživljavanje procesa tiskanja, te su ti rani počeci iz 17. stoljeća, budući besplodni, brzo pali u zaborav. Stoga se godinom službenog uvođenja tiskarstva u Iran označuje tek 1816.¹⁰

Izložena kronologija pokazuje da su počeci tiskarstva arapskim pomičnim slovima u islamskome svijetu bili tek nesigurni prvi koraci u uvođenju toga renesansnog otkrića u zemlje u kojima su cjelokupna društvena i kulturna situacija te stav spram pisanoj riječi bili posve drukčiji od onih u Europi Gutenbergova doba. Ni jedan od navedenih pokušaja ne smatra se pravim početkom procesa, budući da su svi imali vrlo ograničen cilj vezan uz misionarski rad, a proizvodi nisu dopirali do dovoljno širokog kruga ljudi da bi mogli stvoriti kritičnu masu čitatelja - publiku - te utjecati na društvo načinom i snagom utjecaja Gutenbergova otkrića na europska društva.

---

5) Aboussouan, Camille, *Prvi koraci arapskog tiskarstva*, Glasnik UNESCO, 1988., str. 25.

6) Roper, G., *Printing and publishing* u: "Encyclopedia of Arabic Literature" (ur. Scott Mcisami, Julie i Paul Starkey), London/New York 1998., str. 613.

7) Sâbât, Halîl, *Târîh at-tibâca fî aš-šarq al-carabi*, Kairo 1966., str. 38.

8) *Isto*, str. 42.

9) *Isto*, str. 101-103.

10) Floor, W. M., *The First Printing-press in Iran*, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, sv. 130, br. 2, 1980, str. 369.

---

3. Istambulska tiskara Ibrahima Müteferrike

Kolijevka sustavna i organizirana tiskanja arapskim pomičnim slovima u islamskome svijetu bio je Istanbul. U prijestolnicu Osmanskoga Carstva tiskarske su preše stigle nedugo poslije Gutenbergova izuma: židovska zajednica krajem 15. stoljeća ima tiskaru sa slovima hebrejskoga alfabeta za umnažanje liturgijskih i povijesnih djela; slijedi osnutak armenske (1567.), a 1627. godine i grčke tiskare. Unatoč tom bliskom doticaju, Osmansko će Carstvo čekati sve do 1729. godine da bi u njemu počelo službeno i sustavno tiskanje arapskim pomičnim slovima. Tom velikom kašnjenju razlog je zabrana koja je bila na snazi od kraja 15. st. Naime, kada su Židovi koji su pred kršćanskom reconquistom izbjegli iz Španjolske zatražili od sultana Bayezita II. dopuštenje da osnuju tiskaru, on se suglasio pod uvjetom da ne izdaju knjige na turskom i arapskom jeziku, te da se ograniče na hebrejski i europske jezike¹¹. Tako su već od 15. stoljeća u Istanbulu djelovale tiskare čiji utjecaj nije prelazio granice manjinskih zajednica kojima su pripadale.

Godine 1588. sultan Murat III. dopustio je uvoz i posjedovanje knjiga svjetovnog sadržaja tiskanih u Europi arapskim pismom. Za njih je, međutim, u Osmanskom Carstvu bilo vrlo malo zainteresiranih kupaca. Jedan od razloga svakako je i taj što su knjige bile iznimno nestručno tiskane, s mnoštvom gramatičkih i ortografskih grešaka; arapsko pismo u njima ljepotom i skladom nije se moglo mjeriti s duktusom kakva umješnog kaligrafa.¹² Drugo, bio je to proizvod kršćanskoga Zapada, novotarija na koju se gledalo s podozrenjem.¹³

O tome zazoru od novoga izvješćuje iz Istambula 1560. god. habsburški veleposlanik O. G. von Busbeck: "Nijedan narod na svijetu nije se pokazao spremnijim od Turaka priuštiti si korisne izume stranaca", piše on, "što dokazuje i njihova uporaba topova te mnogih drugih izuma kršćana. Još uvijek ih se, međutim, ne može navesti da upotrijebe tiskanje ili postave javne ure, jer misle da sveti spisi više ne bi bili *sveti* ako bi bili *tiskani* te da bi uvođenje javnih ura oslabilo autoritet njihovih mujezina i njihovih drevnih običaja".¹⁴

Snažan otpor mehaničkom umnažanju knjiga vjerskoga sadržaja najčešće se tumači bojazni da bi Allahovo ime u samome procesu tiskanja moglo biti oskrvnuto. Usto, pogreške u tiskanom tekstu ne bi kao u rukopisu bile ograničene samo na jedan primjerak, nego bi (možda i smišaono) izmijenjen tekst dopro do širokog kruga čitatelja. Naposljetku, bio je tu i nemali strah vjerske inteligencije, uleme, od gubitka nadzora nad širenjem i razmjnom ideja.

Povoljniji uvjeti za pokretanje tiskare stvoreni su u Osmanskom Carstvu tek u prvoj trećini 18. stoljeća, za vladavine sultana Ahmeta III., kada je veliki vezir bio prosvijećeni Nevşehirli Damat Ibrahim-paša. Bilo je to razdoblje kratkotrajnog kulturnog otvaranja Osmanskoga Carstva prema Zapadu, poznato kao *lâle devri* (doba tulipana), koje se završilo već 1730. god. svrgnućem sultana. Najvažniji poticaj došao je od prvog osmanskog veleposlanika u Parizu, Yirmisekiz Mehmeta, kojemu je pri odlasku u Francusku sultan naložio da potanko prouči tamošnju civilizaciju i obrazovni sustav, te izvijesti o onim

11) Lewis, B., *n. dj.*, str. 41.

12) Pri izradi kalupa slova za prve knjige tiskane na arapskom u Europi kao model je poslužilo *nesh* pismo; tiskani tekst, međutim, izgledao je vrlo neprivačno jer su pojedinačno otisnuta slova teško mogla reproducirati *kurzivni* karakter arapskoga pisma. Tek će pojava litografije omogućiti vjerno prenošenje kaligrafova ispisa na papir i tiskanje dekorativnih ligatura arapskih slova. Litografirane knjige počinju se izradivati u islamskim zemljama kasnih 20-ih godina 19. st. (v. Ropcr, G., *n. dj.*, str. 614.). Više primjeraka takvih knjiga čuva se u Orijentalnoj zbirci Arhiva HAZU u Zagrebu.

13) prema: Faroqhi, Suraiya, *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, I.B. Tauris Publishers, London/New York, 2000, str. 95-96.

14) prema: Lewis, B., *n. dj.*, str. 41.

postignućima koja bi Osmanskome Carstvu mogla koristiti.¹⁵ Po povratku je veleposlanik podnio izvješće u kojemu opisuje ono što ga se u Parizu najviše dojmilo: uz naprave poput teleskopa, konkavnih zrcala, mikroskopa i džepne ure, koje se u Osmanskome Carstvu nisu rabile – premda su neke od njih izumljene upravo u krilu islamske civilizacije – kao veliko postignuće istaknuo je umijeće tiskanja.

Veleposlanikov sin Sait, koji je bio uz oca za njegova boravka u Parizu, potražio je suradnika s kojim bi proveo u djelo zamisao o pokretanju tiskare s arapskim pomičnim slovima. Pravu je osobu našao u Ibrahimu Müteferriki, preobraćeniku mađarskoga podrijetla, vrsnome poznavatelju i zapadne i orijentalne kulture. Müteferrikin prinos moderniziranju Carstva, uz uvođenje tiskarstva koje ga je proslavilo, leži još u oblasti zemljopisa, vojne vještine, prevoditeljskoga rada te općenito u zalaganju za prenošenje Zapadnih postignuća u tehnološki znatno zaostalije Osmansko Carstvo.¹⁶ Sait-efendi i Ibrahim Müteferrika velikom su veziru predali opsežan memorandum o korisnosti tiskarstva, u kojemu su iznijeli argumente u prilog usvajanju te tehnologije, dokazujući da bi ona pridonijela učvršćenju vjere i snaženju Carstva.¹⁷ Najvažnije je, međutim, bilo dobiti pozitivno mišljenje vjerskoga autoriteta koji bi potvrdio da primjena nove tehnologije nije protivna šerijatu; to se dogodilo 1727. godine, kada je šejhulislam Abdullah-efendi donio fetvu (vjersko-pravnu deciziju) kojom tiskanje proglašuje dopuštenim pod uvjetom da se ne umnaža *Kur'an*, te djela iz oblasti kelama (teologije), tefsira (kur'anske egzegeze), hadisa (tradicije) i fikha (vjerskoga prava). Iste godine sultan izdaje ferman kojim odobrava tiskanje knjiga, također u navedenim granicama, te imenuje tri stručnjaka za šerijatsko pravo i jednoga šejha (pročelnika) mevlevijskoga derviškog reda, koji će nadzirati lekturu i korekturu.¹⁸ Njihova je djelatnost ipak vjerojatnije bila cenzorske naravi.

Kao i u Europi u prvome razdoblju tiskanja pomičnim slovima, jedna je osoba istodobno bila i tiskar i nakladnik i redaktor. Ibrahim Müteferrika odabirao je i priređivao djela za izdavanje, često i sâm kompilirajući i dopisujući. Prvi proizvod njegove tiskare bio je dvosveščani rječnik *Sihâh* u turskome prijevodu Mustafe Vâñija (1729.): u prvome svesku, ispred teksta djela, objavljen je nakladnikov uvod za kojim slijede puni tekstovi fermana, fetve i memorandumu o korisnosti tiskarstva. Za Müteferrikina života tiskano je *sedamnaest* djela na arapskom, turskom i perzijskom jeziku, u ukupno dvadeset tri sveska, a cjelokupna je naklada tiskare iznosila 13 200 primjeraka. Među tih sedamnaest djela najviše je historiografskih, a slijede ona iz oblasti jezikoslovlja i primijenjenih znanosti.¹⁹ Kao posebnu

---

15) O boravku prvog osmanskog veleposlanika u Francuskoj v. Lunde, Paul, *A Turk at Versailles*, Aramco World, IV (6), 1993, str. 30-39.

16) Ibrahim Müteferrika rođen je 1674. godine u Kolozsváru, u kršćanskoj obitelji. Kada je imao osamnaest godina zarobili su ga Turci i u Istanbulu prodali kao roba. Primivši islam, postao je slobodan čovjek. Brzo je naučio turski jezik i temelje islamskoga nauka te je postavljan na istaknuta mjesta u državnoj službi. Povjesničar N. Berkes u studiji *Ilk Türk matbaası kurucusunun dini ve fikri kimliği* (Belleten, sv. 26, br. 104, Ankara 1962, str. 715-735) opovrgava uvriježno mišljenje da je Müteferrika bio kalvinist i dokazuje da je bio pristalica unitarističkoga učenja, te da upravo u tome treba tražiti objašnjenje njegova brza preobraćenja na islam. Unitarizam je, naime, imao vrlo pozitivan stav spram islamu s kojim dijeli radikalno protivljenje učenju o Svetome trojstvu.

17) Puni tekst *Memoranduma* (Vesilct-üt-tibaa) i drugih dokumenata vezanih uz početak tiskarstva u Osmanskome Carstvu (u prijevodu na engleski jezik) v. u: Atiyeh, George N. (ur.), *The Book in the Islamic World: The Written Word and Communication in the Middle East*, State University of New York Press, 1995., str. 283-292.

18) V. tekst carskoga fermana u: Atiyeh, G. N., *n. dj.*, str. 284-285.

19) Podatke o svim djelima te o tiskanim primjercima koji se čuvaju u Institute of Islamic Studies Library na Sveučilištu McGill daje William J. Watson u članku *Ibrâhîm Müteferrika and Turkish Incunabula*, *Journal of the American Oriental Society*, 88, br. 3, 1968., str. 435-441.

---

zanimljivost treba spomenuti da je Müteferrika objavio kroniku austrijsko-turskog rata (1736-1739) bosanskoga kadije Omera Novljanina.²⁰ Djelo je pod naslovom *Ahvâl-i gazavât der diyâr-i Bosna* tiskano ožujka 1741., dakle svega dvije godine po svršetku rata čija zbivanja opisuje. Müteferrika je, međutim, toliko intervenirao u tekst i do te ga mjere preradio, dodajući i podatke iz drugih izvora, da se djelo katkad navodi kao njegovo.²¹

Usporedi li se duboki utjecaj tiskarstva na europska društva i golemo odobravanje vjerskih i državnih krugova na koje je naišla nova tehnologija s utjecajem tiskarstva na osmansko društvo, zamjetno je da je pothvat utemeljitelja osmanskoga tiskarstva bio razmjerno osamljen pokušaj bez dubljega traga u društvenome životu. To posvjedočuje i činjenica da je po Müteferrikinoj smrti, 1744. godine, tiskara bila neupotrebljavana zamalo četiri desetljeća. Još dvije godine poslije osnivačeve smrti ondje je radio Ibrahim Kadi koji je ponovno izdao neka već ranije objavljena djela, a kada je i on umro, rad je posve zamro sve do 1783. godine. Kao razlog tome zastoju najčešće se navodi snažno protivljenje prepisivača knjiga, no čini se da je presudno ipak bilo to što nitko nije bio dovoljno osposobljen za taj posao.²²

Prijelaz iz doba rukopisne u doba tiskane knjige u islamskome svijetu bio je tegoban i dug proces, prije negoli nagli preokret,²³ a trajao je – uz regionalne razlike – sve do duboko u 19. stoljeće. Uza svu otpornost manuskripta, u tom je procesu autograf, tekst najvišeg stupnja autoriteta, postupno prepuštao prvenstvo tiskanoj knjizi.²⁴ S druge strane, o privrženosti rukom pisanoj knjizi svjedoči i činjenica da je takav način umnažanja tekstova opstajao do u 20. stoljeće. Uvijek je bilo pojedinaca koji su za vlastite potrebe prepisivali tekstove, katkad čak i s tiskanih primjeraka, vođeni željom za iskušavanjem svojega kaligrafskog umijeća ili osjećajem da je rukopisni kodeks, za razliku od tiskane knjige, uvijek jedinstven i neponovljiv. Važno je napomenuti i to da se prepisivanje *Kur'ana* uvijek smatralo posebno bogougodnim djelom.

Kao profesija, međutim, prepisivanje je s devetnaestim stoljećem nepovratno odumrlo. Kada je ruski orijentalist I. Kračkovski 1908. god. posjetio Hedivsku knjižnicu (današnju Egipatsku nacionalnu knjižnicu), u čitaonici je zatekao mali improvizirani skriptorij sastavljen od dva stola za kojima su radili možda posljednji profesionalni prepisivači knjiga u Kairu. Bili su to stariji, neuki ljudi koji uglavnom nisu razumjeli tekstove što su ih prepisivali; teško su mogli živjeti od svojega rada, vodeći već izgublenu bitku s tiskarskim prešama i strojevima za fotokopiranje.²⁵

---

20) Šabanović, Hazim, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima (bibliografija)*, Sarajevo 1973., str. 690.

21) U tom prvom razdoblju tiskanja knjiga pitanje autorstva i originalnosti bilo je krajnje nejasno: autorom se, naime, nazivao i pisac nekoga teksta, ali i kompilator ili prevoditelj. U izdanjima prijevoda djela arapskih, francuskih i drugih stranih pisaca na osmanski turski jezik zadugo u knjigama nalazimo ime prevoditelja, ali ne i autora izvornika.

22) Berkcs, N., *n. dj.*, str. 723.

23) Mahdi, Muhsin, *From the Manuscript Age to the Age of Printed Books*, u: Atiyeh, George N. (ur.), «The Book in the Islamic World: The Written Word and Communication in the Middle East», State University of New York Press, 1995., str. 5. i 8.

24) Mahdi, M., *n. dj.*, str. 11-12.

25) Kračkovski, Ignatij Julijanovič, *Nad arapskim rukopisima*, III. program Radio-Sarajeva, Sarajevo 1983., str. 23.

4. Osmanske inkunabule

Poznato je da naziv *inkunabule* (hrvatski: prvotisak) označuje knjige tiskane u Europi do 1500. godine, a gornja se granica u nekih autora pomiče naviše, da bi obuhvatila sve tiskopise koji vanjskim obilježjima nalikuju rukopisnome kodeksu.²⁶ Kada se isti naziv rabi za knjige tiskane u Osmanskome Carstvu, treba naglasiti da on još uvijek nije općeprihvaćen u bibliotekarstvu Republike Turske, kao i to da se gornja granica razdoblja inkunabula (tur. nazivi: *beşik devri baskilari, inkunabel i ilk basılmış kitaplar*) pomiče i do početka 20. stoljeća.

Prema najšire prihvaćenom stajalištu, osmanske su inkunabule samo knjige koje je izdao Ibrahim Müteferrika, dakle samo prvih sedamnaest osmanskih tiskanih knjiga.²⁷ Prema drugom, nedostatno utemeljenom i obrazloženom stajalištu, to su knjige objavljene do osnutka tiskare *Şirket-i Sahafiye*, 1874. godine, a po trećemu bi to bile sve tiskane knjige koje imaju izgled rukopisnoga kodeksa, no tada bi razdoblje osmanskih inkunabula obasezalo zamalo dva stoljeća.²⁸ Zadugo je, naime, tiskana knjiga u Osmanskome Carstvu ostala posve nalik rukopisnoj. Dok su se u Europi tiskopisi izgledom počeli odvajati od rukopisa već nekoliko desetljeća po osnutku Gutenbergove tiskare, dobivši omotni list kao važno razlikovno obilježje,²⁹ u osmanskome tiskarstvu formiranje omotnog lista počinje tek 1870. godine, ali i početkom 20. stoljeća izlaze knjige koje ga nemaju. Ime autora i naslov djela nalaze se, kao i u rukopisnome kodeksu, najčešće u incipitu, a godina i mjesto izdanja te naziv nakladničke kuće na samome kraju, u kolofonu. Dugo je opstajala i praksa da se na bijelim rubnim prostorima tiska tekst nekog drugog djela, komentara, glose i sl., i to sitnijim slovima i ukoso u odnosu na glavni tekst. Takva je knjiga posve nalikovala manuskriptu koji je poslužio kao predložak.³⁰

5. Osmanske inkunabule u Orijentalnoj zbirci Arhiva HAZU

U priručnoj knjižnici Orijentalne zbirke Arhiva HAZU u Zagrebu čuva se sljedećih pet primjeraka prvotisaka iz Müteferrikine tiskare:

1. Süheyljevo *djelo Târîh-i Misr-i Cedîd, Târîh-i Misr-i Kadîm* (Povijest Starog i Novog Egipta, sign. 350) peta je knjiga Müteferrikine tiskare, izašla lipnja 1730. godine. Autor djela koje je Süheylju bilo izvor za pisanje *Povijesti Novog Egipta* je Ibn Sunbul, astrolog Qansuha al-Gurîja, posljednjeg mamelučkog sultana. Süheyli, državni tajnik u Kairu u vrijeme sultana Murata IV., znatno je proširio Ibn Sunbulovu kroniku građom iz drugih izvora. *Povijest Starog Egipta* njegovo je originalno djelo, a obuhvaća razdoblje od Stvaranja do osmanske pobjede nad Qansuhom. U tiskanom primjerku koji se čuva u priručnoj knjižnici Orijentalne zbirke prva stranica uvoda te posljednje dvije stranice *Povijesti Novog Egipta* ispisane su rukom.

---

26) Stipčević, A., *n. dj.*, str. 311.

27) Toga je mišljenja i Watson, koji u navedenom članku o turskim inkunabulama taj naziv daje jedino proizvodima Müteferrikine tiskare.

28) Prema: Alpay, Meral, *Türk basma kitapların beşik (inkunabel) devri*, Küttüphaneciler derneği, İstanbul şubesi yayınları, 6, 1990, str. 188-190.

29) Stipčević, A., *n. dj.*, str. 303.

30) Veći broj takvih knjiga čuva se u priručnoj knjižnici Orijentalne zbirke Arhiva HAZU.

2. Knjiga *Gülşen-i hulefâ* (Ružičnjak kalifa, sign. 398) Nazmî-zâde Murteza ibn Alija tiskana je 1730. godine. Autor djela izlaže povijest rodnoga Bagdada od osnutka grada do 1718. godine.

3. *Fuyuzât-i miknâtîsiyye* (Blagodati magnetizma, sign. 659) tiskana je veljače 1732. godine. To je kompilacija radova izvorno napisanih na latinskome jeziku; mnogi autori pripisuju je samome Müteferriki.

4. *Takvîm üt-tevârih* (Kronologija, sign. 313), djelo glasovitoga osmanskog polihistora iz 17. stoljeća Haci Halife (Kâtib Çelebija), u kojemu se na početku nalazi i autorov kratak životopis (Menâkib-i Kâtib Çelebi). Djelo sažeto izlaže opću povijest od Stvaranja do 1648. godine, obuhvaćajući 108 dinastija. Tiskano je 1733. godine

5. Najvrednija osmanska inkunabula Orijentalne zbirke je *Cihânnümâ* (Zrcalo svijeta, kozmografija, sign. 501), kojega je autor također Haci Halifa (Kâtib Çelebi). Tiskana je u 500 primjeraka. Uvezana je u smeđu kožu sa zlatotiskom; ima 698 paginiranih i 20 uvodnih nepaginiranih stranica. Papir je debeo, krut, dimenzija 30×18 cm. Tekst je otisnut u okviru dimenzija 24×12,5 cm. U kolofonu je datum tiskanja: 10. muharema 1145. hidžretske god. (3. srpnja 1732.). Na prvoj nepaginiranoj stranici rukom je nacrtano ukrasno zaglavlje (unvan), a na prvoj paginiranoj stranici naslikano je zaglavlje s cvjetnim motivima modre, ružičaste, bijele i zlatne boje, ispod kojega je naslov djela i ime autora.

Ovu inkunabulu posebno dragocjenom čini četrdesetak zemljopisnih karata i nacрта. Na dvjema nepaginiranim stranicama između 77. i 78. str. nalazi se karta Venecijanskoga zaljeva na kojoj je prikazano čitavo Jadransko more s otocima, a ucrtani su i neki gradovi Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Italije, Crne Gore i Albanije. Sve zemljopisne karte izrađene su kombinacijom tiskarske tehnike i ručnog crtanja i bojanja; stoga je ova knjiga vrijedno svjedočanstvo početnoga razdoblja osmanskoga tiskarstva.

I u samome tekstu djela pokazuje se koliko je nejasna bila granica između autora, suautora i komentatora u doba tiskanja te knjige. Naime, budući da je djelo tiskano osamdesetak godina po nastanku, Müteferrika ga je u skladu sa svojom naobrazbom odlučio dopuniti novim spoznajama. Dodatke u tekst unio je načinom svojstvenim pisanju komentara nekoga djela u manuskriptu: kao što komentator prekida tekst glavnoga djela te drugom bojom tinte ili drugim tipom slova unosi vlastiti tekst, tako i Müteferrika prekida Haci Halifin tekst i svoje dopune uvodi riječima «tezyil-üt-tabî» (tiskarov dodatak). Posebna je zanimljivost te nakladnikove intervencije izlaganje Kopernikove heliocentrične teorije i rezultata istraživanja Tychoa Brahea kojih u izvorniku nema. Müteferrika usto napominje da ideje heliocentričnoga sustava ne nailaze na odobravanje vjerske inteligencije u Osmanskome Carstvu.

Osmanske inkunabule za Orijentalnu zbirku Akademije nabavio je Aleksej Olesnicki koji je od 1928. do 1943. god. bio njezin voditelj. One čine vrijedan dio bogatog fonda te zbirke Arhiva HAZU, u kojoj je pohranjeno 2100 rukopisnih kodeksa te više od tisuću svezaka tiskanih knjiga, većinom na osmanskome turskom, arapskom i perzijskom jeziku. Tako brojni primjerci omogućuju uvid u razvojni put tiskarstva u islamskim zemljama, počev od inkunabula, grafički i tekstualno obilježenih pečatom epohe manuskripta, preko proizvoda litografije iz 19. stoljeća, sve do suvremenog kompjuterskog sloga.

Summary

Development of printing and incunabula in Islamic world

Tatjana Paić-Vukić

The beginnings of printing in the Islamic world go back to the Middle Ages when block-printing was practiced in Egypt. The first printing presses with Arabic types were brought to the Islamic countries by Christian missionaries. In 1729, the first official press with Arabic types was established in Istanbul by Ibrahim Müteferrika, a convert of Hungarian origin. He has published seventeen works in twenty-three volumes, all in all 13 200 copies. These books are considered the Ottoman incunabula. The work also presents five Ottoman incunabula which are kept at the Oriental collection of the Archives of the Croatian Academy of Arts and Sciences.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA LV
ZAGREB 2002.

UDK 93/99
ISSN 0351-2193
Historijski zbornik, god. LV, str.1-296, Zagreb 2002.

Izdavač
Društvo za hrvatsku povjesnicu

Redakcijski odbor
Slaven Bertoša
Mirjana Gross
Ivan Kampuš
Franko Mirošević
Ivica Prlender
Tomislav Raukar
Petar Strčić
Josip Vrandečić

Glavni i odgovorni urednik
Ivica Prlender

Članci i rasprave iz časopisa Historijski zbornik su referirani u publikacijama:
ABC Clio
Historical Abstracts
America: History and Life

Adresa uredništva
Društvo za hrvatsku povjesnicu, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 10000 Zagreb, I. Lučića 3, Hrvatska

Časopis izlazi jednom godišnje

Izdanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti Republike Hrvatske

Tisak:
Horetzky